

A késő középkori váradi díszkódexcsalád
újonnan előkerült töredékei

A XV. század utolsó harmadában Filipec János állt a váradi egyházmegye élén. A késő középkori Magyarország bibliofil főpapjaihoz tartozott, aki püspökként, de már kinevezését megelőzően is vásárolta-gyűjtötte a könyveket, szenvedélyével jól illeszkedve korának nemcsak magánkönyvtárakat, hanem könyves kultúrát is építő magasrangú egyházi és világi szereplőinek sorába¹. A középkori művelődéstörténet kutatói előtt már-már közhelyszámba megy Petrus Ransanus krónikájának sokat idézett mondata, amely szerint Filipec püspök, 1476-os hivatalba lépését követően nemcsak a török által elpusztított várat építtette újjá városában, de egyházát is ellátta ékes ruhákkal, ezüst edényekkel és hatalmas, pompásan díszített könyvekkel:

„Sacram, cuius est Antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios [sic!] et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata Deo dona possint non immerito iudicari.”²

A krónika graduálékról és antifonálékról beszél, azaz kifejezetten zenei könyvekről: a mise és a zsoltosma énektételeinek *kottás* lejegyzését ma-

¹ CSAPODI Csaba (1967), Filipecz (Pruisz) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei, *Magyar Könyvszemle*, 83, 3. 243–249; Matyáš Franciszek BAJGER (2011), Bratr, někdy biskup Jan Filipec (1431–1509) a knihy okolo něj. In Rostislav KRUŠINSKÝ (ed.) (2011), *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*. Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci et al. 115–144; uő. (2015), Discovering Relationships between Jan Filipec and Humanism. In Péter EKLER – Farkas Gábor KISS (ed.) (2015), *Augustinus Moravus Olomucensis, Proceedings of the International Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467-1513)*, 13th November 2013, Budapest, National Széchényi Library. Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár. 45–59; CZAGÁNY ZSUZSA (2019), Filipecz János és a váradi püspökség a 15. század második felében. In *Antiphonale Váradinense s. XV*, vol. III. Tanulmányok – Essays, *Musicalia Danubiana* 26/3. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet. 18–25.

² Petrus RANSANUS, *Epitome Rerum Hungaricarum*, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 249, f. 55v. Digitális másolata elérhető a Bibliotheca Corvina Virtualis web-oldalon: <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=codlat249&lang=hu&img=115#115> (2023. április 25.)

gukban foglалó liturgikus kódexekről. Szendrei Janka 1981-ben megjelent, a középkori Magyarország teljes és töredékes hangjelzett forrásainak jegyzékét közreadó katalógusában³ a Ransanus-krónikában megnevezett kódexeket az őrzőhelye alapján korábban győrinek gondolt Zalka-antifonáléval⁴ és mindössze néhány töredékből ismert testvérkódexeivel azonosította. A Zalka-antifonále mint a váradi kódexcsalád zsolozsmaénekeket tartalmazó tagja csupán egyike a Filipec-kódexeknek. A győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban őrzött, a XIX. század ötvenes éveinek végén Rómer Flóris által fölfedezett, majd az ő kezdeményezésére, Zalka János győri püspök támogatásával 1872-ben restauráltatott, egykor kétkötetes karkönyv mai tudásunk szerint egyedüliként tanúskodik a váradi díszkódexek hajdani pompájáról, hatalmas méreteiről, gazdag illuminációjáról, hibátlan kottírásáról.

Az antifonále fönmaradt korpusza persze nem több egyetlen hatalmas töredéknél. A két egybekötött kötet összesen 317 lapja óvatos becslésünk szerint az eredeti, a teljes egyházi év *proprium de tempore, proprium de sanctis* és *commune sanctorum* énekanyagát felölelő antifonále egyharmad részét teheti ki.⁵ E törzskéziratot egészíti ki a kódexből fönmaradt nagyszámú töredék, amely a múlt század hetvenes éveitől kezdve került elő magyarországi és szlovákiai gyűjteményekből, Mezey Lászlónak és az általa alapított Fragmenta Codicum kutatócsoportnak,⁶ valamint Szendrei Janka zenetörténeti forráskutatásainak köszönhetően.⁷ A napjainkban is intenzíven – immár nemcsak itthon, de szlovák és román kollégáink, elsősorban Eva Veselovská és Adrian Papahagi által Szlovákiában és Romániában is – folytatott töredékkutatás az antifonále további fragmentumaira derített fényt.⁸ 2022-ben a Scriptorium konferencián Hende Fanni számolt be a nem

³ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez, 1.)

⁴ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül.

⁵ CZAGÁNY 2019: 37–40.

⁶ András VIZKELETY et al (1993), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Budapest–Wiesbaden, Akadémiai Kiadó – Harrasowitz. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 2.). Nr. 82; uő. (1998), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*. Budapest, Balassi Kiadó. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 3.). Nr. 64–68, 85–86, 90.

⁷ KÖRMENDY Kinga (1988), Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. In FELFÖLDI László – LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 33–40; SZENDREI Janka (1988), A Zalka Antiphonale provenienciája. In FELFÖLDI László – LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 21–32;

⁸ Eva VESELOVSKÁ (2006), *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava II*. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 76; uő. (2008), *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Tomus I. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft

sokkal korábban a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban talált Zalka-töredékről.⁹

A váradi kódexcsalád azonban nemcsak a zsolozsma énekeit tartalmazó kétkötetes antifonálét jelenti. Miként az az előbb idézett Ransanus-krónika megfogalmazásából is kitűnik, Filipec püspök antifonálékat és graduálékat készíttetett a váradi székesegyház számára, vagyis a kódexcsaládban a zsolozsmakódex (antifonále) mellett a mise énekelt tételeit magában foglaló graduáléval is számolnunk kell. A graduále, amely legalább egy, de, az antifonáléhoz hasonlóan akár kétkötetes is lehetett, annál is inkább, mivel a mise ének-törzskészlete (a szorosabb értelemben vett graduále) mellett bizonyosan szekvenciagyűjteményt (szekvencionálét) és a mise állandó tételeinek, az *ordinarium missae*-nek a dallamanyagát felölelő kyriálét is tartalmazott. A váradi misekódexek jóval mostohább sorsra jutottak, mint az antifonále. Míg ez utóbbi csonkaságában is a teljesség érzetét kelti, a graduále, kyriále és szekvencionále kizárólag néhány töredékből ismert.

Az 1. táblázat a váradi misekódexek valamennyi eddig ismert és azonosított töredékét szemlélteti, elkülönítve egymástól a graduále, kyriále és szekvencionále fragmentumait.

1. táblázat. A váradi misekódexek töredékei

	Sor- szám	Város	Könyvtár	Jelzet
Graduále (I. kötet, temporále)	1.	Budapest	MTA KIK	T 300/1
	2.	Budapest	MTA KIK	T 256
	3.	Győr	Egyházmegyei Levéltár	Can. Visitatio 10.
	4.	Győr	Egyházmegyei Levéltár	Can. Visitatio 11.
Graduále (II. kötet, szanktorále)	5.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	86/1
	6.	Budapest	MTA KIK	T 2

der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63; uő., (2014), *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi – Archivum Nationale Slovacaum*, Tomus III. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 10, 11, 49; Adrian PAPAHAĞI (2019), A New Fragment of the Antiphonale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj, *Études Bibliologiques/Library Research Studies* No 1. 40–46; uő. (2017), A Fragment of the Graduale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj (Kolozsvár), *Magyar Könyvszemle*, 133, 4. 455–459.

⁹ HENDE Fanni (2022), Újabb töredék a Zalka-antifonáléból, *Magyar Könyvszemle*, 138, 1. 111–115.

	7.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	64
	8.	Esztergom	Városi Könyvtár	98
	9.	Pozsony / Bratislava	Evangélikus Líceum könyvtára	B. 414. c.
	10.	Kolozsvár / Cluj-Napoca	Román Akadémia könyvtára	jelzet nélkül
	11.	Budapest	Országos Széchényi Könyvtár	A 63
Kyriále	12.	Győr	Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér	1467
	13.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	86/2
	14.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	86/3
	15.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	85
Szekvencionále	16.	Modor / Modra	Pozsony Állami Levéltár Modori Fióklevéltára	5194
	17.	Budapest	Országos Széchényi Könyvtár	A 66
	18.	Sárospatak	Egyházkerületi Nagykönyvtár	RMK II. 1043; R 195
	19.	Budapest	MTA KIK	T 300/2
	20.	Győr	Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum	90
	21.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	A Váradi antifonále utolsó lapja

Az MTA Lendület programjának támogatásával a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetében megalakult Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport 2019 októberében vágott neki a magyarországi és határon túli kottás kódextörödékek föltárásának, digitalizálásának, online közreadásának.¹⁰ A cél a hangjelzett fragmentumok minél szélesebb körű, lehetőség szerint valamennyi régikönyves gyűjtemény átvizsgálásával megvalósuló szisztematikus fölkutatása volt, abban a reményben, hogy a munka melléktermékeként a töredékesség különböző fokán álló, ismert középkori magyarországi kottás kódexeket – köztük a váradiakat is – újonnan megtalált fragmentumokkal egészíthetjük ki. Míg projektünk első két évének valóságos és virtuális töredékfeltáró körútjain nem akadtunk nyomára váradi kódextörödékeknek, 2022-ben a szerencse mellénk szegődött.

¹⁰ Lendület Digitális Zenei Fragmentológia 2019–2024. *Kottás kódextörödékek a középkori Magyarországról. Kutatás, rendszerezés, online megjelenítés.* Vezető kutató CZAGÁNY ZSUSZA. A projektről bővebben lásd a kutatócsoport web-oldalát: <https://ldzf.zti.hu/> (Letöltés: 2023. április 25.)

1. Facsimile. A németújvári töredék.
Némétújvár (Güssing), ferences kolostor könyvtára, 12/22 borítója.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban és a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban végzett helyszínelésünk során könyvtáranként egy, a váradi kódexcsaládból származó, eddig ismeretlen fragmentumba kötött könyv került elő. A negyedik váradi töredék a Pécsi Egyházmegyei Könyvtár régikönyves gyűjteményében lappangott, felfedezését Schmelzer-Pohánka Éva könyvtárvezetőnek köszönhetjük.

E négy új váradi töredék mellé, egyfajta ráadásként tehetjük az ötödiket a németújvári ferences kolostor könyvtárából.

Raadásként, hiszen ez a fragmentum nem teljesen új. Szendrei Janka 1981-ben megjelent forráskatalógusában két, nagy valószínűséggel váradi töredék is szerepelt.¹¹ A töredékek azonban olyan kevés szöveget és kottát tartalmaznak, hogy a katalógus összeállításának idején hozzáférhető eszközökkel sem liturgikus-zenei tartalmukat, sem anyakódexük műfaji hovatartozását nem lehetett megállapítani.¹² A rendelkezésre álló összehasonlítható anyag látványos gyarapodása az elmúlt évtizedekben, a kutatócsoportunk

¹¹ SZENDREI 1981:F 566, F 567.

¹² Szendrei Janka mindkét töredékhez a „kevés anyag, nem azonosítható” megjegyzést fűzte. SZENDREI 1981:116.

által fölépített töredék-, dallam- és notáció-adatbázisok,¹³ valamint az egyre szélesedő nemzetközi online háló¹⁴ intenzív együttes használata lehetővé tette, hogy a közelmúltban végre azonosítsuk egyiküket: a fragmentum Petrus Dasypodius latin-német szótárának 1537-es strasburgi kiadása egyik, az elején hiányos példányát borítja.¹⁵ Az azonosított énektétel – egy responzórium – az ádventi officium első vasárnapi matutinumába tartozik, ezzel el is döntve a műfaj kérdését: a németújvári töredéket a Várad (Zalka-) antifonále lapjából hasították ki. A töredék ráadásul tartalmával egészen szoros rokonságban áll a Pozsonyhoz közel fekvő Modor levéltárában talált 13 antifonále-töredék egyikével,¹⁶ amely ugyanannak az énektételnek egy másik szakaszát őrizte meg.

Mindkét fragmentum, a németújvári és a modori ugyanis az ádventi első vasárnapi zsoltosma *Ave Maria* responzóriumának egymást követő részeit tartalmazza. Szerencsés véletlen, hogy a második (modori) töredéken éppen a responzórium verzusának vége látszik a repetendával, az ének megismétlendő szakaszának kezdőszavával (*Spiritus*), amely szakasz viszont az első (németújvári) töredékről olvasható le. Ebből következik, hogy a két fólió eredetileg egymás után következett a Várad antifonále első kötetének elején. Az antifonále legelső fólióit, s rajtuk az ádventi vasárnapok zsoltosmaliturgiájának énektételeit csaknem kizárólag töredékek tartották fenn, a győri törzskódex repertóriumuk csak a harmadik vasárnap legvégétől kezdődik. Ezen belül az ádventi első vasárnap énekanyagát ismét csaknem kizárólag a *modori* töredékek dokumentálják, amelyekbe a XVII. század hetvenes éveiben a helyi magisztrátus köttette számadáskönyveit.¹⁷ A 13 modori töredékből 8 az első ádventi vasárnaphoz tartozik. A németújvári töredék pontos tartalmi illeszkedése a Várad antifonále e „nyugati” töredékcsoportjához, s azon belül a modori töredékcsaláddhoz arra utal, hogy bekötésének

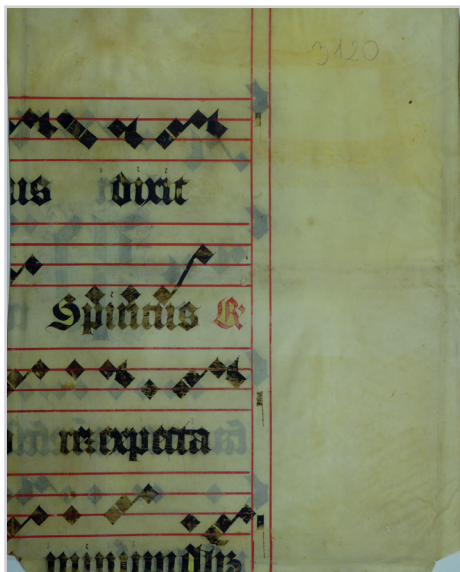
¹³ <http://fragmenta.zti.hu/>; <http://melodiarium.zti.hu/>; <http://neuma.zti.hu/> (Letöltés: 2023. április 25.)

¹⁴ CANTUS: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources. Directed by Debra LACOSTE (2011–) – Terence BAILEY (1997–2010) – Ruth STEINER (1987–1996). Web developer: Jan KOLÁČEK (2011–). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/>; CANTUS INDEX: Online Catalogue for Mass and Office Chants. Project manager: Debra LACOSTE. Web developer: Jan KOLÁČEK. Online: <http://cantusindex.org/> (Letöltés: 2023. április 25.)

¹⁵ Petrus DASYPODIUS (1537), *Dictionarium Latino-Germanicum, et vice versa Germanicolatinum*, Argentorati, excudebat Theodosius Rihelius. Németújvár (Güssing), Bibliothek des Franziskanerklosters, 12/22. Az első négy lap a címlappal, az ajánlásokkal és a szótár első lapjával hiányzik. Az elülső ragasztott előzéken fennmaradt áthúzott possessorbejegyzést egyelőre nem sikerült elolvasni.

¹⁶ Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 3120 lefejtett borítója; VESELOVSKÁ 2008: nr. 27; CZAGÁNY 2019 vol. III:M3.

¹⁷ CZAGÁNY Zsuzsa (2012), Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága. In Kiss Gábor (szerk.) (2012), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 123–14; uő. 2019 vol. III. 58–61.

2. Facsimile. Modor (Modra),
Pozsonyi Állami Levéltár
Modori Fióklevejtára,
3120 lefejtett borítója.

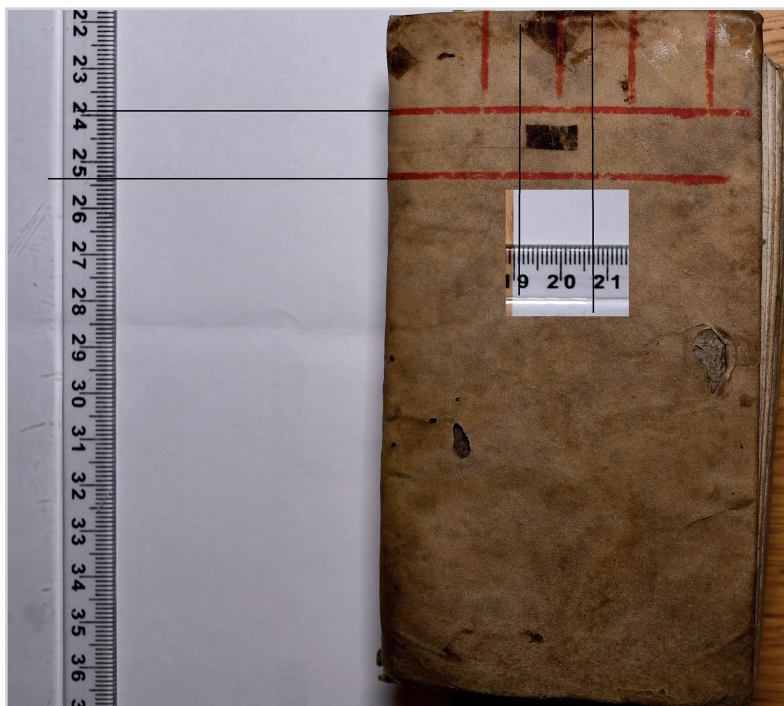
3. Facsimile. A debreceni töredék.
Debrecen, Tiszántúli Református
Egyházkerületi Nagykönyvtár,
RMK 1314 borítója.

helyszínét ebben a körben kell keresnünk, s a bekötés idejét az 1670-es évekre tennünk.

A négy új töredék némelyikének azonosítása során a németújvárihoz hasonló nehézségekbe ütköztünk. A négyből három ugyanis nagyon kis méretű: s ha óriás kódex lapjába kicsi könyvet kötnek, előfordul, hogy a fölhasznált töredék beírt hasznos részén alig látszik több néhány betűnél és kottafejnél. A „legkisebb töredék” címért folytatott versenyben kétségkívül a debreceni töredék áll az élen, amely a Nagyszombatban 1676-ban nyomtatott, Bársony György váradi, majd egri püspök szepességi ellenreformációs működéséhez köthető *Directorium conscientiae* borítójaként maradt fenn:¹⁸ a borítón a széles üres lapszél mellett sem értékelhető szöveg, sem kotta nem látszik.

Mi árulja el mégis, hogy a töredék a váradi kódexcsaládhoz tartozott egykor? A vonalazás és a hangjegyírás egyes elemeinek leolvasható méretei.

¹⁸ *Directorium conscientiae, ex probatissimis authoribus collectum. Confessariis aequae ac Poenitentibus comprimis utile, ac necessarium. Additio duplici Speculo confessionis.* Tyrnaviae, per Matthiam Rietmiller, 1676, RMK II 1383. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK 1314; Vö. OLÁH Róbert (2021), *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények. D 64.

4. Facsimile. A debreceni töredék. A *punctum* mérete.

Nincs még egy olyan kódex, sem a magyar, sem a tágabb közép-európai kör liturgikus kottás forrásai közt, amelyben a kotta vonalrendszerében két kottavonal távolsága 15 mm lenne, amelyben az egy hangot jelölő kottaalapegység, a rombusz alakú *punctum* teljesen kitöltene ezt a távolságot, azaz magassága ugyancsak 15 mm lenne, s ebből következően a kottaszisztéma teljes magassága a *punctum* magasságának háromszorosa, vagyis 45 mm lenne. Az árulkodó méretekből fakadó bizonyítékok sorát kiegészíthetjük a debreceni töredéken is szerencsés módon megőrződött őrhang, a custos jellegzetes kvadrát formájával, jobb oldalán hosszan lefutó vékony szárával, enyhén a dupla keretvonal belső oldalához közelítő elhelyezésével. Mindezeket figyelembe véve a debreceni töredéket bizonyosan a váradi kódexcsalád valamelyik kötetének lapjából vágták ki és használták föl borítóként. Azt, hogy melyik kódexből, az antifonáléból-e vagy a misekódexek valamelyikéből, egyelőre nem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani.¹⁹

¹⁹ Az őrhangnak a dupla vörös keretvonalon belüli, inkább annak bal széléhez közelítő elhelyezéséből óvatosan arra következtetünk, hogy a töredék az antifonáléből származik. Megfigyelésünk szerint ugyanis a graduále és a szekvencionále töredékeiben a custos közelebb esik a keretvonal jobb oldalához.

A kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár váradi kódextöredékbe kötött könyve Joannes Damascenus Gosławski, a XVII. század első felében élt lengyel domonkos szerzetes, a lublini domonkos konvent első prédikátora által összegyűjtött rózsafüzér-ájtatosságokat, imádságokat tartalmazza,²⁰ és az előzéklapon fönmaradt possessorbejegyzés szerint a 18. században a gyöngyösi konvent tulajdonában volt.²¹ Használója Frater Apollinaris volt, aki talán azonos azzal a hasonló nevű testvérrel, aki Emődi András katalógusában a szatmári ferences könyvtár két könyvén is szerepel tulajdonosként – mindkettőn a *Conventus Gyöngyösiensis* bejegyzéssel együtt, s az egyikén, 1732-es évszámmal mint novícius.²² Az általunk vizsgált kolozsvári könyvet egy évvel korábban, 1731-ben használta, s bejegyzéséből azt is megtudjuk, hogy ez év július 18-án öltözött be, vagyis kezdte meg noviciátusát. A töredéknek a váradi kódexcsaládhoz való tartozását ismét csak a külső jegyek – a jellegzetes méretek, a vonaltávolság, a kottairás – tanúsítják, azok viszont egyértelműek. A kolozsvári Román Akadémia könyvtárából két váradi töredéket is ismerünk, egyet az antifonáléból,²³ egyet a graduáléból.²⁴ Elképzelhető, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban talált új töredék tartalmilag valamelyik közelében lesz majd elhelyezhető, ezt azonban csak a fragmentum lefejtése és belső oldalának tanulmányozása után állapíthatjuk meg.

A Pécsi Egyházmegyei Könyvtár váradi kódextöredéke az eddigi aprócska, tartalmukban alig vagy éppen sehogyan sem azonosítható fragmentulumokhoz képest már-már zavarba ejtően sok kottát és szöveget tartalmaz.

Három teljes, jól olvasható szöveg- és kottasorával messze kiemelkedik az új töredékek közül, s így műfaji hovatartozása a váradi kódexcsaládon belül könnyen megállapítható. A könyvtár RE 660 jelzetű könyvét, a flamand jezsuita Leonardus Lessiusnak, a leuveni akadémia teológiaprofesszorának (Lenaert Leys 1554-1623) 1605-ben Leuvenben nyomtatott rend-

²⁰ *Rosarium beatissimae Virginis Mariae Et Sanctissimi Nominis Jesu (...)*. Per V. Patrem P. Joannem Damascenum, Praed. Generalem, Ordinis S. Dominici: utriusq. Confraternitatis SS. Rosarii (...), Lublini Andreas Lob, 1642. Kolozsvár (Cluj-Napoca), Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, BMV 2269. Köszönetet mondunk Luffy Katalinnak, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársának, amiért lehetővé tette számunkra a könyv és a töredék helyszíni tanulmányozását.

²¹ *Conventus Gyöngyösiensis, Pro Simplici Usu Fratris Apollinaris Anno 1731, Indutus 18. Julii.*

²² EMŐDI András (2010), *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya*. In MONOK István (szerk.) (2010), *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* 5. Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó. 69, 154, nr. 183 és 560.

²³ Kolozsvár (Cluj-Napoca), Biblioteca Academiei Române, BMV R. 19. lefejtett borítója. Vö. PAPA HÁGI 2019; CZAGÁNY 2019 vol. III., a töredék szígluma: Cl.

²⁴ Kolozsvár (Cluj-Napoca), Biblioteca Academiei Române, jelzet nélkül. Vö. PAPA HÁGI 2017.

5. Facsimile. A pécsi töredék. Pécs, Egyházmegyei Könyvtár, RE 660 borítója.

kívül népszerű, csak a 17. században 20 kiadást megért *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus* művét a Várad szekvencionále lapjába kötötték.²⁵ A kötet XVII. századi tulajdonosairól nincsenek közvetlen adataink, a pécsi püspöki rezidenciát megjelölő possessorbejegyzés azonban arra utal, hogy a kötet korábbi tulajdonosa akár a püspökök sorából is kikerülhetett. A fragmentum három sorában egy rendkívül ritka szekvencia, az Antiochiai Szent Margit tiszteletére készült késő középkori *Sacra nunc Margaretha* torzója maradt fenn. A szekvencia ismeretlen a magyarországi forrásokban, annál gyakrabban jelenik meg azonban a XV-XVI. századi cseh kódexek tételkészletében.²⁶ A szekvencia e forráshelyzete egy fontos, a váradi misekódexek töredékei alapján már korábban óvatosan megfogalmazott állításunkat látszik igazolni. Eszerint a váradi kódexcsalád, illetve a bennük rögzített liturgikus énekkészlet egyes fejezetei – jellemzően a kyriále és a szekvencionále – sokkal erőteljesebben hordoznak idegen – cseh – vonásokat, mint a zsoltosma és a mise alaprégét magában foglaló antifo-

²⁵ Leonardus LESSIUS, *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus: libri 6*. Lovanii, ex officina Ioannis Masy, 1605. Pécs, Egyházmegyei Könyvtár, RE 660.

²⁶ Guido-Maria DREVES (ed.) (1890), *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. (Analecta Hymnica Medii Aevi, IX.) Leipzig, Reisland. nr. 287. Lásd továbbá a Codicologica et Hymnologica Bohemica Liturgica adatbázis forrásait: <http://hymnologica.cz/sequences?t=sacra+nunc> (Letöltés: 23. április 25.)

nále és graduále.²⁷ Míg az antifonále tételkészlete megfelel a középkori váradi breviáriumokban megragadható helyi hagyománynak,²⁸ és legföljebb a felszínen, az alapkészlet egységét nem veszélyeztetve tartalmaz egy-egy rítusidegen elemet,²⁹ addig a csupán a töredékekből rekonstruálható kyriále és szekvencionále – kevés forrásadatuk ellenére is – jóval változékonyabbnak mutatkoznak. Természetesen még mindig túl kevés forrásunk van ahhoz, hogy ezt az elméletet bizonyossággként fogalmazzhassuk meg, ugyanakkor az ehhez vezető kutatói úton a pécsi töredék fontos irányjelzőként szolgál.

Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár váradi kódextöredékeiről mind ez ideig sem a könyvtörténeti, sem a zenetörténeti kutatás nem tudott. Pedig a gyűjtemény a kódexcsalád két fragmentumát is őrzi, s mindkettő a váradi misekódexek szegényes dokumentációját gyarapítja. A két töredék közül az egyik valójában nem új fölfedezés, csupán új azonosítás, hiszen azok között a fragmentumok között található, melyeket feltehetően a magyarországi töredékkutatás Mezey László vezette első nagyszabású hulláma idején, a múlt század hetvenes éveiben választottak le őrzőkönyveikről. Az ezekből kiválogatott háromszáz (köztük 90 kottás) töredék leírása került be a *Fragmenta Codicum* sorozat első kötetébe,³⁰ az ebből kimaradt, illetve később lefejtett fragmentumok pedig, talán egy későbbi katalogizálás és közreadás reményében kerültek külön tékába. Kutatócsoportunk 2018 decemberében kapott engedélyt e tékák, köztük különösképpen a „cum cantu” felirattal ellátott kottás kódextöredékeket tartalmazó dobozok tartalmának átvizsgálására és digitalizálására.³¹ E folyamat során került a kezünkbe a Váradi szekvencionále fragmentuma is.

Munkánk során magunk is szembesültünk azzal a könyvtörténeti kutatásban többször szóvá tett ténnyel, hogy a múlt században lefejtett és hordozójuktól elválasztva tárolt kódextöredékek őrzőkönyvei sok esetben nem azonosíthatók, azaz a hiányos dokumentáció következtében már nem re-

²⁷ CZAGÁNY Zsuzsa (2020), Kyriále és szekvencionále. A váradi kódexcsalád két töredékcsoportjának elemzése. In HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.) (2020), „Mestereknek gyengyének”. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat. 443–466.

²⁸ Vö. KOVÁCS Andrea (2010a), *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneakadémia Egyházzenei Tanszék; uő (2010b), *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania-Várad (Sanctorale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneakadémia Egyházzenei Tanszék.

²⁹ Vö CZAGÁNY 2019 vol. III:76–142.

³⁰ MEZEY László (1983), *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta Codicum in bibliothecis Hungariae, I/1.)

³¹ Köszönet illeti ezért CSÉKA Györgyöt, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattárának korábbi vezetőjét.

6. Facsimile. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
RMK III. 463. lefejtett borítója.

konstruálható, melyik töredék melyik hordozókönyvhöz tartozott egykor.³² A váradi szekvencionále-fragmentum hordozókönyve utáni nyomozásunk ennek ellenére sikerrel zárult. Az egykori *liber tradens* a 17. századi meditációs irodalom sokat olvasott jezsuita szerzőjének, Nádas Jánosnak *Cor amoris Dei* munkája, amely a bécsi Kürner-nyomdában látott napvilágot 1675-ben.³³ A hordozón még láthatók a töredék lefejtésekor ottmaradt pergamendarabkák, s a fragmentum közepén, az őrzőkönyv gerincére eső részen kétoldalt a V-alakú bevágások is megfeleltethetők a hordozó sérüléseinek.

A töredék liturgikus tartalma megerősíti a korábban a pécsi töredék kapcsán megfogalmazott véleményünket a Váradi szekvencionále idegen, „cseh” jellegéről: a budapesti fragmentum ismét egy kizárólag cseh forráskör-

³² KNAPP Éva (2017), A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti ősállományának negyven új kötete. In KNAPP Éva (2017), *Librum evolvo. Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*. Budapest, reciti, 2017. 225–254.

³³ NÁDASI János, *Cor amoris Dei*. Viennae, typis Joannis Jacobi Kürner, 1675. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, RMK III. 463; RMK III. 2690.

7. Facsimile. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, RMK III. 463.

nyezetben előforduló énektételt, Szent Procopius szekvenciájának kivágatát tartalmazza.³⁴

Az Egyetemi Könyvtár és Levéltár másik váradi kódextöredéke föltárását kutatásunk egy oldalági vonalának köszönhetjük. Kutatócsoportunk tagja, Szoliva Gábor a magyar zenetörténet eddig ismert legkorábbi kottás forrása, a XIII. századi esztergomi hangjelzett breviárium (*Breviarium notatum Strigoniense*) második kötetének nagyszabású rekonstrukcióját végzi.³⁵ A túlnyomórészt a zágrábi Érseki Könyvtárban fölfedezett 274 breviáriumszöveg felől indulva, s az ezek hordozóinak vizsgálata alapján azonosított sajátos kötetstípus, a zágrábi *Mikulic-féle kötés* további nyomait, előfordulásait magyarországi gyűjteményekben is keresve jutott el, és vele együtt mi is – az Egyetemi Könyvtár különgyűjteményi vezetőinek szíves és támogató engedélyével – a könyvtár régikönyves állományát – ősnymtatványokat, antikvákat, RMK-köteteket, XVII. századi könyveket – őrző raktárába, hogy ott magunk végezhesük el a nyomozást.³⁶ A raktárban, az RMK-állomány egyik kötetén fedeztük föl a váradi kódexcsalád töredékébe kötött könyvet: a töredék, alapos vizsgálat után, ismét misekódex-, azaz

³⁴ *Plaudant chori monachorum*. Guido-Maria DREVES (ed.) (1890), *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. (Analecta Hymnica Medii Aevi, IX.) Leipzig, Reiland. nr. 328; Lásd továbbá a Codicologica et Hymnologica Bohemica Liturgica adatbázis forrásait: <http://hymnologica.cz/sequences?t=plaudant+chori> (Letöltés: 2023. április 25.)

³⁵ SZOLIVA Gábor (2019) *Secunda pars breviarii*. A 13. századi esztergomi breviárium kottás szanktoráléjának rekonstrukciója felé, *Magyar Könyvszemle*, 135, 3. 307–330; uő. (2021), *Treasures Uncovered in the Library of the Archdiocese and the Cathedral Chapter of Zagreb. Reconstructing the Sanctoreale of Esztergom Cathedral's 13th-Century Notated Breviary*, *Arti musices*, 52, 2. 235–260.

³⁶ Köszönetet mondunk Dr. KULCSÁR SZABÓ Ernőné GOMBOS Annamáriának, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár főigazgató asszonyának, valamint MÓD Zsuzsannának, a Közönségszolgálati Osztály vezetőjének, hogy segítették munkánkat.

graduále-töredéknek bizonyult, amely ezúttal a Váradi graduále törzskészletéből, a szorosabb értelemben vett graduáléból származik. Az őrzőkönyvben a XVI-XVII. század népszerű, kiváltképp evangélikus környezetben kedvelt műfajának, a perikópáskönyvnek egy példányát ismerhetjük föl: az egyházi év vasárnapjaira és ünnepnapjaira szóló evangéliumi és apostoli levélrészeket tartalmazó kis könyvet 1648-ban nyomtatták Lőcsén, Brewer Lőrinc nyomdájában, és, ahogy azt az impresszum is jelzi, Brewer saját költségén.³⁷ A kötet elülső és hátsó ragasztott előzékein bejegyzett, valószínűleg német szövegek elolvasása a jövő feladata, eddig csak a magát a könyvben háromszor is megnevező Kollonics Ádám gróftól sikerült azonosítanunk, aki, egyik bejegyzése szerint 1663. július 19-én birtokolta a könyvet.³⁸

A bemutatott négy, illetve hat új vagy újonnan azonosított töredék a Váradi (Zalka-) antifonále töredékeinek számát eggyel, a váradi graduáléból származó fragmentumokét pedig összesen hárommal növelte meg, ebből kettő a graduále szekvencionále-részből származik. Két töredéket egyelőre nem tudunk tartalmilag meghatározni. A töredékek mai őrzőhelyeinek térképe egy új helyszínnel, a pécsi Egyházmegyei Könyvtárral gyarapodott. A kutatás jelen állapotában természetesen inkább beszélhetünk fogódzópontokról, mint biztos eredményekről.

Amint az az egyes töredékek ismertetéséből kiderült, az új fölfedezések egyrészt a váradi kódexcsalád egyes kódexeinek alaposabb és árnyaltabb liturgikus- és zenei-tartalmi megismeréséhez nyújtanak újabb fogódzókat. Különösen fontos az azonosított graduále- és szekvencionáletöredékek számának emelkedése, itt valóban a legapróbb részecskének is jelentősége lehet, ugyanakkor a töredékek száma még sokáig kevés lesz ahhoz, hogy a váradi miscókódexek repertoárjának rétegeiről megalapozott véleményt formálhassunk.

Az új eredmények teljeskörű kiaknázása a váradi díszkódexek újkori vándorlásának és a belőlük kivágott lapok szóródásának rekonstrukciójában lehet majd segítségünkre, bár a hordozókönyvek és possessorok eddigi, messze nem mélyreható vizsgálata több kérdést vet föl, mint amennyi magyarázattal szolgál. Szinte biztos, hogy az általunk nyugatinak nevezett, túlnyomórészt az antifonále töredékeit magába foglaló töredékcsoporthoz (a ma Győrben, Pozsonyban, Modorban őrzött fragmentumokhoz) sorolhatjuk a most azonosított németújvári töredéket. Sokatmondó talán az is, hogy a bécsi Kürner-nyomda újra és újra fölbukkan a váradi kódextöredékek

³⁷ *Evangelia et Epistolae dominicorum, ac Festorum dierum (...), Evangéliumok es Epistolak, Egesz Esztendő által lévő minden Vasárnapokra és fő Innepekre intéstetett és rendeltetett (...). Leutschoviae, Typis et sumptibus Laurentii Breveri, Anno 1648. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár. RMK I. 161a; RMK I 809, RMK II 688, RMNy 2222.*

³⁸ *C: A: a. K. [Comes Adamus a Kollonitsch] die 19 Julii Anno 1663.*

és őrzőkönyveik háttértörténetében: tudjuk, hogy a Kürner-nyomda a Zalka-antifonále két töredékének kapcsán is szerepelt már, hiszen az egyik győri töredék hordozókönyvéből kifejtett, 1676 januárjában kelt levél címzettje az ifjabb Kürner Jakab, akitől a győri könyvkötő mester papírokat rendelt.³⁹ A modori töredékek egyetlen, nem a városi számadáskönyvek közé tartozó hordozója is a Kürner-nyomdában látta meg a napvilágot 1663-ban.⁴⁰ A lőcsei Brewer Lőrinc nyomdája is immár harmadszor áll előttünk, mint az utóbb váradi kódextöredékekbe kötött könyvek nyomtatási helye: a most előkerült Egyetemi Könyvtár-beli töredék a Váradi graduáléból származik, ugyanúgy, ahogy az MTA Könyvtárában őrzött, ugyancsak a Brewer-nyomdából kikerült kötet egykori borítója;⁴¹ a Hende Fanni által a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Emlékkönyvtárában föltárt, szintén Brewernél nyomtatott őrzőkönyv kötése viszont az antifonále lapjából készült Győrben, amint azt Hende Fanni meggyőzően bizonyította.⁴²

Bízunk abban, hogy tovább folytatódó kutatásunk nyomán újabb építőkövek kerülhetnek helyükre, melyek nemcsak a váradi díszkódexek tartalmi rekonstrukciójához járulnak hozzá, de a kódexcsalád köteteiből származó töredékek újkori itineráriumának és szerteágazó háttértörténetének minél teljesebb felgöngyölítését is lehetővé teszik.

ZSUZSA CZAGÁNY

*Newly discovered fragments
of the late medieval codex family of Várad*

Since October 2019, the “Momentum” Digital Music Fragmentology Research Group, which has been working at the Department of Early Music History of the Institute of Musicology, has been conducting field research in the manuscript archives and antiquarian collections of several libraries in Hungary and abroad. During this fieldwork, hundreds of medieval notated codex fragments have been discovered, catalogued and partially published on the *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* website. The original source of most of the codex fragments recovered is unknown. At the same time, however, a mother codex may include several fragments stored in collections far apart, and thus sources, otherwise unknown, may be brought out of obscurity by groups of fragments that belong together. In exceptional cases, new folios and fragments may also be found

³⁹ Győr, Römer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Mus. 54. 12. 4. Vö. CZAGÁNY 2019: vol. III, 45–46.

⁴⁰ Štátny archiv Bratislava, pobočka Modra, sign. 741 lefejtett borítója. Vö. CZAGÁNY 2019: vol. III, M8.

⁴¹ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, T 256.

⁴² HENDE 2022.

from outstandingly important chant manuscript: basis sources for the music culture of medieval Hungarian. In my lecture, I will present the fragments of the ornamental codices of Wrocław, which were made in a Czech workshop at the initiative of Bishop János Filipec of Wrocław at the end of the 15th century, but were intended for domestic use. Two of them were certainly part of the *Graduale et Sequentionale Varadiense*, which can be reconstructed on the basis of only a few fragments.